

Zbigniew Mitura, Wojciech Rybczyński

W kwestii pojęcia państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H, Oeconomia 9, 131-146

1975

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zbigniew MITURA, Wojciech RYBCZYŃSKI

W kwestii pojęcia państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego

К вопросу определения понятия „государственное социалистическое предприятие”

Zur Frage des Begriffes des sozialistischen staatlichen Unternehmens

W nauce brak jest jednolitych poglądów na istotę państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego. Wynika to stąd, że: 1) w rozwoju historycznym przedsiębiorstwo uległo dość istotnym przekształceniom organizacyjnym i społeczno-ekonomicznym wraz ze zmianami w siłach wytwórczych i stosunkach produkcji; 2) przedsiębiorstwo jest zjawiskiem złożonym i jako takie jest przedmiotem zainteresowania kilku dyscyplin naukowych; 3) w literaturze poświęconej problematyce przedsiębiorstwa spotykamy różne próby definiowania tego zjawiska, akcentujące bądź genezę przedsiębiorstwa i warunki związane z jego powstaniem, bądź elementy składowe przedsiębiorstwa, bądź też wykonywane funkcje ekonomiczno-społeczne. Dlatego też w naukach ekonomicznych, a także pokrewnych: teorii organizacji i zarządzania, socjologii, naukach prawnych istnieją różne określenia istoty przedsiębiorstw i różne znaczenia tego pojęcia.¹ Artykuł niniejszy jest próbą ukazania złożoności zagadnienia oraz próbą znalezienia kryteriów ustalających istotne cechy państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego, które umożliwiają najpełniejsze, najbardziej syntetyczne a jednocześnie adekwatne w stosunku do rzeczywistości gospodarczej zdefiniowanie tego pojęcia.

Dla zrozumienia istoty państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego konieczne jest przede wszystkim przypomnienie genezy historycznej przedsiębiorstwa w ogóle. Przedsiębiorstwo jest kategorią ekonomiczną powstałą w wyniku rozwoju kapitalistycznych stosunków produkcji. Powstanie przedsiębiorstwa i jego rozwój były ściśle związane z istnieniem rynku

¹ Por. w tej kwestii: S. Buczkowski, K. Nowakowski: *Prawo obrotu uspołecznionego*, PWN, Warszawa, 1965, s. 9.

i gospodarki towarowo-pieniężnej. Na ściśle powiązanie przedsiębiorstwa z rynkiem wskazują wymieniane w literaturze następujące cechy przedsiębiorstwa kapitalistycznego: 1) produkuje względnie świadczy usługi na potrzeby rynku; 2) kieruje się w swej działalności zasadą gospodarności; tj. zasadą uzyskania maksymalnego rezultatu przy minimalnych nakładach; 3) dąży do osiągnięcia rentowności — zysku, będącego podstawą istnienia i rozwoju przedsiębiorstwa; 4) dąży do osiągnięcia samowystarczalności finansowej, polegającej na pokrywaniu kosztów i nakładów z własnych wpływów; 5) ponosi odpowiedzialność majątkową za skutki swej działalności; 6) ponosi ryzyko z tytułu podjęcia działalności gospodarczej.²

Podstawową przesłanką powstania przedsiębiorstwa był pogłębiający się społeczny podział pracy i związana z nim kooperacja wytwórców.³ Chodzi zwłaszcza o techniczny lub inaczej jednostkowy podział pracy i związaną z nim kooperację w obrębie poszczególnych jednostek wytwórczych.⁴ Zastosowanie w produkcji materialnej technicznego podziału pracy i wprowadzenie w miejsce kooperacji prostej, kooperacji złożonej stworzyło materialną podstawę do wyodrębnienia zakładów produkcyjnych. Zakłady te, wyposażone w określony zespół środków produkcji przystosowanych do produkcji określonych dóbr i usług w oparciu o techniczny podział pracy, tworzyły określoną jedność techniczno-produkcyjną określaną mianem robotnika łącznego. Wielkość, organizacja i wyposażenie w środki produkcji zakładów produkcyjnych związane były więc z zakresem i treścią wewnętrznych powiązań kooperacyjnych. Z drugiej strony, treść tych powiązań określana była typem kapitalistycznych stosunków produkcji, wyznaczających sposób powiązania siły roboczej ze środkami produkcji oraz sposoby i formy podziału wytworzonego produktu. Oprócz wewnętrznych powiązań kooperacyjnych na funkcjonowanie przedsiębiorstwa kapitalistycznego istotny wpływ wywierały zewnętrzne stosunki kooperacyjne — stosunki z innymi jednostkami wytwórczymi, realizujące się poprzez rynek. Zakres i treść zewnętrznych powiązań kooperacyjnych pomiędzy przedsiębiorstwami uwarunkowane były także z jednej strony społecznym podziałem pracy i związaną z nim specjalizacją produkcji, z drugiej strony kapitalistycznym typem stosunków własnościowych, powodujących własnościowe wyodrębnienie przedsiębiorstw jako jednostek wytwórczych. Wyodrębnienie własnościowe miało dwojaki charakter: 1) naturalny — w tym sensie, że mogło być własnością jednego kapitalisty;

² Por. J. Kortan: *Ekonomika przedsiębiorstwa przemysłowego*, Łódź 1960, s. 8 i n.

³ Por. Z. Fedorowicz: *Gospodarka finansowa przedsiębiorstwa przemysłowego*, Warszawa 1967, s. 7.

⁴ K. Marks: *Kapitał*, t. I, Warszawa 1954, s. 382.

2) formalno-prawny — w tym sensie, że mogło być własnościowo wyodrębnione w oddzielną masę majątkową.

W pierwszej fazie powstawania ustroju kapitalistycznego przedsiębiorstwa z reguły tworzone były przez właścicieli środków produkcji i kapitału, którzy byli inicjatorami określonej działalności gospodarczej, organizatorami a także kierownikami. Stąd pojęcie przedsiębiorstwa w znaczeniu podmiotowym łączyło się z osobą właściciela-przedsiębiorcy, który wykonywał wymienione wyżej funkcje oraz ponosił pełne ryzyko prowadzonej działalności gospodarczej. Wraz z rozwojem stosunków kapitalistycznych nastąpiło oddzielenie własności kapitału od zarządzania. Powstała specjalna grupa przedsiębiorców menedżerów produkcji, nie posiadających własnego kapitału, a zarządzających obcym.⁵ Kapitał ten był wyodrębniony w oddzielną masę majątkową, którą przedsiębiorstwo odpowiadało za własne zobowiązania. Podstawową formą organizacyjną przedsiębiorstw były spółki akcyjne lub spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, w których właściciele ponosili ryzyko działalności gospodarczej tylko do wysokości zakupionych akcji lub wniesionych wkładów kapitałowych. Na podobnych zasadach funkcjonowały też w kapitalizmie przedsiębiorstwa państwowe. Wyodrębnienie własnościowe przedsiębiorstw sprawiało, że zewnętrzne więzi z innymi podmiotami przybrały formę więzi rynkowych. Wyodrębnienie własnościowe przedsiębiorstw kapitalistycznych stanowiło zatem drugą przesłankę powstania i funkcjonowania przedsiębiorstw, pomijaną często w literaturze dotyczącej genezy przedsiębiorstwa. Cecha ta pozwala odróżnić wewnętrzne powiązania kooperacyjne w przedsiębiorstwie od jego więzi zewnętrznych, a tym samym odróżnić pojęcie zakładu produkcyjnego, jako części składowej przedsiębiorstwa od pojęcia przedsiębiorstwa.⁶ Stanowisko takie znajduje potwierdzenie w sposobie formułowania definicji współczesnego przedsiębiorstwa kapitalistycznego. Na przykład A. Czermiński w ten sposób określa pojęcie współczesnego przedsiębiorstwa kapitalistycznego: „przedsiębiorstwo kapitalistyczne jest organizacją gospodarczą jedno- lub wielozakładową, działającą na zlecenie jednego lub grupy właścicieli ponoszących ryzyko w celu uzyskania założonego efektu ekonomicznego”.⁷

W ustroju socjalistycznym nadal istnieją warunki niezbędne do funkcjonowania przedsiębiorstw, bowiem gospodarka socjalistyczna opiera się

⁵ Por. A. Czermiński: *Zarys organizacji pracy i zarządzania w przedsiębiorstwie socjalistycznym*, PWE, Warszawa 1971, s. 32 i n., a także J. Drewnowski: *Przyczynek do teorii przedsiębiorstwa*, Warszawa 1973, s. 23, który za przedsiębiorcę uważa osobę produkującą przy pomocy czynników do niej nie należących.

⁶ Podobne stanowisko w tej kwestii zajmuje J. Gajda: *Przedsiębiorstwo przemysłowe w gospodarce socjalistycznej*, „Ekonomista”, 1958, nr 1, s. 147 i n.

⁷ Czermiński: *op. cit.*, s. 28.

na szerokim wykorzystaniu rynku. Mechanizm rynkowy i związane z nim instrumenty odgrywają znaczną rolę w sterowaniu działalnością gospodarczą przedsiębiorstw. Istnieje rozwinięty podział pracy i specjalizacja produkcji. Podmioty gospodarujące przedsiębiorstwa wyodrębnione są bądź własnościowo, bądź tylko formalnie, jak w przypadku przedsiębiorstw państwowych. Dominujący charakter własności państwowej sprawia, że podstawową formą gospodarowania w socjalizmie są przedsiębiorstwa państwowe, funkcjonujące jednak na odmiennych zasadach niż w ustroju kapitalistycznym. Przedsiębiorstwa państwowe w ustroju socjalistycznym istotnie różnią się treścią społeczno-ekonomiczną od przedsiębiorstw kapitalistycznych. Podmiotami mienia państwowego w ustroju socjalistycznym jest cały naród w osobie państwa socjalistycznego, a nie określona grupa ludzi. Cecha ta przesądza treść państwowej własności socjalistycznej i podstawowe rozwiązania organizacyjne. Państwo socjalistyczne, łącząc władzę polityczną z uprawnieniami właściciela, zarządza mieniem ogólnonarodowym przy pomocy powołanych w tym celu organów wyposażonych w odpowiednie uprawnienia i obowiązki przy czynnym współudziale ludzi pracy w zarządzaniu. Stwarza to nie spotykane w historii możliwości integracji w ramach własności państwowej funkcji właściciela, zarządzającego i wytwórcy, a tym samym integracji celów przedsiębiorstw i ich założeń z celami ogólnonarodowymi.⁸ Powyższa cecha stanowi przesłankę wysokiego stopnia uspołecznienia środków produkcji w socjalizmie, a jednocześnie wskazuje na istotną różnicę w hierarchii celów funkcjonowania przedsiębiorstwa kapitalistycznego i socjalistycznego. Ostatecznym celem funkcjonowania przedsiębiorstwa kapitalistycznego jest maksymalizowanie zysku, a środkiem do tego celu zaspokojenie (nie zawsze społecznie uzasadnionych) potrzeb konsumentów towarów lub usług. Zasadniczym celem funkcjonowania przedsiębiorstwa socjalistycznego jest możliwość jak najlepsze zaspokojenie społecznie uzasadnionych potrzeb ludności, a osiąganie zysku — tam gdzie jest on wykorzystywany jako miernik działalności przedsiębiorstwa — stanowi środek do tego celu.⁹ Z drugiej strony bezpośrednie powiązanie państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego z rynkiem upodabnia je w pewnym stopniu do przedsiębiorstw kapitalistycznych. Wskazują na to następujące cechy państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego.

1. Przedsiębiorstwa państwowe w ustroju socjalistycznym powiązane są ściśle z rynkiem. Jak wskazywaliśmy wyżej, mechanizm rynkowy w znacznym stopniu wykorzystywany jest do sterowania ich działalnością

⁸ Por. O. Lange: *Ekonomia polityczna*, t. I, PWN, Warszawa 1967, s. 232—234.

⁹ Por. J. Zieleniewski: *Przedsiębiorstwo w świetle prakseologii* [w:] *Przedsiębiorstwo w polskim systemie społeczno-ekonomicznym*, PWE, Warszawa 1967, s. 101.

gospodarczą. Rzecz jasna, więzi rynkowe przedsiębiorstwa państwowego w gospodarce socjalistycznej nie są tak silne jak w gospodarce kapitalistycznej, z uwagi na ograniczony zasięg produkcji towarowej oraz planowy charakter gospodarki.

2. Przedsiębiorstwa socjalistyczne przestrzegają zasady gospodarności. Zasada ta znajduje odzwierciedlenie w zasadach rozrachunku gospodarczego, polegającego między innymi na porównywaniu nakładów z uzyskanymi rezultatami i pokrywaniu wydatków z własnych przychodów.

3. W działalności gospodarczej przedsiębiorstwa socjalistyczne dążą do uzyskania rentowności, tj. wygospodarowania nadwyżki. Celowi temu służy cały system bodźców materialnego zainteresowania kierownictwa przedsiębiorstw i ich załóg wynikami działalności ich jednostek gospodarczych, przy czym w gospodarce socjalistycznej, z uwagi na wysoki stopień uspołecznienia produkcji i jej celu, w większym stopniu przestrzegana jest nadrzędność rentowności ogólnej nad rentownością szczegółową.

4. W gospodarce socjalistycznej w miarę decentralizacji systemu zarządzania w coraz większym stopniu realizowana jest zasada samofinansowania przedsiębiorstw państwowych. Wyraża się ona w przechodzeniu od systemu dotacji budżetowych do systemu zwrotnych oprocentowanych kredytów bankowych.

5. Przedsiębiorstwa państwowe w ustroju socjalistycznym ponoszą pełną odpowiedzialność majątkową wyodrębnionym majątkiem za zaciągnięte zobowiązania.¹⁰

Państwowe przedsiębiorstwo socjalistyczne — podobnie zresztą jak kapitalistyczne — składa się z celowo zorganizowanego kompleksu środków produkcji przystosowanych do wytwarzania określonych dóbr i usług, środków finansowych z własnej odpowiednio zorganizowanej załogi.

Prócz wartości materialnych ważną rolę w funkcjonowaniu przedsiębiorstwa odgrywają dobra niematerialne tego typu jak: firma przedsiębiorstwa, chronione przez prawo tajemnice produkcji, znaki towarowe itp. Proces gospodarowania w przedsiębiorstwie państwowym polega także na racjonalnym wykorzystaniu podstawowych czynników produkcji — siły roboczej i środków produkcji. Szczególna rola w państwowym przedsiębiorstwie socjalistycznym przypada załodze, która z jednej strony jest czynnikiem produkcji — wytwarza dobra materialne lub usługi, z drugiej strony realizuje swoje podmiotowe prawa właściciela.

Państwowe przedsiębiorstwo socjalistyczne, jak już wskazywano, spełnia w ustroju socjalistycznym inne funkcje niż w ustroju kapitalistycznym. O ile główną funkcją i celem przedsiębiorstwa kapitalistycznego jest zysk (wartość dodatkowa) i celowi temu podporządkowana jest cała jego działalność, to w gospodarce socjalistycznej podstawową funkcją przedsiębior-

¹⁰ Por. Kortan: *op. cit.*, s. 18 i n. Por. też Gajda: *op. cit.*, s. 146 i n.

stwa państwowego jest wytwarzanie dóbr i usług w celu zaspokojenia potrzeb społeczeństwa. W zależności od systemu zarządzania gospodarką narodową podstawowy cel państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego może być wyrażony w różnych celach częściowych, jak np. wykonanie określonych zadań planowych, wypracowanie określonego zysku itp. W ustroju socjalistycznym zysk nie jest jednak nadrzędnym celem działalności przedsiębiorstwa, jest w pewnym sensie testem sprawności jego działania, wskaźnikiem korzyści społecznych.¹¹

Szczególną cechą państwowych przedsiębiorstw socjalistycznych jest spełnianie określonych funkcji społeczno-wychowawczych w stosunku do załogi.¹² W niektórych opracowaniach wymienia się ponadto szereg szczegółowych zadań realizowanych przez państwowe przedsiębiorstwa socjalistyczne, a mianowicie: 1) organizowanie planowej produkcji dóbr i usług, zmierzającej do zaspokojenia potrzeb społecznych w zakresie specjalizacji przedsiębiorstwa; 2) wytwarzanie coraz większego dochodu narodowego w wyniku stałego wzrostu wydajności pracy i gospodarności oraz rozwijanie aparatu wytwórczego przedsiębiorstwa; 3) ukształtowanie socjalistycznej świadomości pracowników i tworzenie warunków sprzyjających ich wszechstronnemu rozwojowi oraz osiąganiu możliwie pełnej satysfakcji z pracy; 4) udział w rozwijaniu gospodarki komunalnej i urządzeń kulturalno-bytowych terenu, na którym przedsiębiorstwo jest zlokalizowane.¹³

Powyższe rozważania wskazują, że treść społeczno-ekonomiczna przedsiębiorstwa uwarunkowana jest z jednej strony stopniem rozwoju sił wytwórczych, z drugiej — poziomem rozwoju stosunków produkcji. Dlatego też kategorię tę rozpatrywać można w dwu płaszczyznach: jako element sił wytwórczych oraz jako element stosunków produkcji. Z jednej strony przedsiębiorstwo stanowi odpowiednio zorganizowany zespół ludzi i środków materialnych, zdolny do wykonywania określonych funkcji produkcyjno-usługowych i w tym sensie jest ważnym elementem sił wytwórczych; z drugiej, określoną formę organizacyjną — komórkę społeczną, za której pośrednictwem następuje powiązanie rzeczowych i osobowych czynników produkcji, dokonuje się zawłaszczanie części przyrody i podział wytworzonego produktu. W tym sensie przedsiębiorstwo jest ważną komórką organizacyjną, przy pomocy której realizują się socjalistyczne

¹¹ E. Lipiński: *Przedsiębiorstwo socjalistyczne* [w:] *Ekonomia polityczna socjalizmu*, PWE, Warszawa 1971, s. 842.

¹² Por. W. Holtzman: *Przedsiębiorstwo przemysłowe* [w:] *Podstawowe zagadnienia ekonomiki i organizacji przedsiębiorstw przemysłowych*, Lublin 1972, cz. I, s. 15 i n.

¹³ Por. B. Gliński: *Teoria i praktyka zarządzania przedsiębiorstwami przemysłowymi*, PWE, Warszawa 1966, s. 151.

stosunki produkcji. W pierwszym znaczeniu przedsiębiorstwo jako zorganizowany zespół obiektów majątkowych, służących do osiągania określonych celów gospodarczych, pokrywa się z pojęciem zakładu produkcyjnego. W drugim znaczeniu przedsiębiorstwo występuje jako wyodrębniony z gospodarki narodowej podmiot, wyposażony w określony stopień samodzielności gospodarczej, przejawiającej się w możliwości wyboru metod działania i dysponowania przyznanymi środkami, z czym wiąże się określone ryzyko gospodarcze.¹⁴ Próby określenia istotnych elementów przedsiębiorstwa państwowego powinny uwzględniać obydwie punkty widzenia, niemniej, nie ulega wątpliwości, że istotniejsze znaczenie ma drugi punkt widzenia, pozwalający rozgraniczyć pojęcie przedsiębiorstwa od innych jednostek organizacyjnych, a zwłaszcza od zakładów produkcyjnych. Dlatego coraz większa grupa teoretyków dopatruje się istoty państwowych przedsiębiorstw socjalistycznych w wyodrębnieniu ekonomicznym, dotyczącym najbardziej podstawowego elementu stosunków produkcji, a mianowicie dysponowania przez przedsiębiorstwa państwowe majątkiem ogólnonarodowym.¹⁵

Państwowe przedsiębiorstwo socjalistyczne jest zjawiskiem złożonym. Można w nim wyodrębnić różne aspekty działania: techniczne, ekonomiczne, organizacyjne, prawne, socjologiczne, psychologiczne i inne. Aspekty te są przedmiotem badań różnych dyscyplin naukowych, posługujących się właściwymi sobie metodami i aparatem pojęciowym. Każda z tych dyscyplin, w określeniu przedsiębiorstwa, eksponuje głównie te cechy, które z punktu widzenia danej dyscypliny można uznać za najbardziej istotne. Dlatego też w różnych dyscyplinach naukowych zajmujących się problematyką przedsiębiorstwa spotykamy różne określenia istoty tego złożonego zjawiska. Nie zamierzamy w niniejszym artykule zajmować się określeniem istoty państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego z punktu widzenia różnych dyscyplin naukowych. Uwzględniając jednak fakt, że niektóre elementy definicji przedsiębiorstwa formułowanych w naukach pokrewnych są pomocne w określeniu ekonomicznej istoty przedsię-

¹⁴ Por. w tej kwestii wywody: S. Buczkowskiego i Z. K. Nowakowskiego: *Prawo obrotu społecznego*, PWN, Warszawa 1965, s. 8 i n., i J. Wiszniewskiego: *Zarys prawa cywilnego*, PWN, Warszawa, 1969, s. 85 i n.

¹⁵ Por. J. Gajda: *Przedsiębiorstwo przemysłowe w gospodarce socjalistycznej* „*Ekonomista*”, 1958, nr 1, s. 146 i n., B. Gliński: *Problemy zarządzania przedsiębiorstwami przemysłowymi*, PWE, Warszawa 1961, s. 48 i n.; id: *Socjalistyczne przedsiębiorstwa przemysłowe* [w:] *Ekonomika i organizacja przedsiębiorstwa przemysłowego*, PWE, Warszawa 1971, s. 13 i n., J. Mujżel: *Stosunki towarowe w gospodarce socjalistycznej*, PWE, Warszawa 1963, s. 64 i n., J. Wierzbicki: *Podstawy samodzielności gospodarczej przedsiębiorstw państwowych*, „*Ruch prawniczy i ekonomiczny*”, 1958, nr 3, s. 103 i n., oraz inni.

biorstwa, spróbujemy ukazać w wielkim skrócie prakseologiczne, socjologiczne i prawne spojrzenie na istotę przedsiębiorstwa.

Według twórcy prakseologii, T. Kotarbińskiego przedsiębiorstwo, jako specyficzna organizacja, stanowi złożoną z ludzi i rzeczy taką całość, w której wszystkie składniki współprzyczyniają się do powodzenia całości.¹⁶ W sposób zbliżony formułują pojęcie organizacji tacy teoretycy organizacji i zarządzania, jak J. Zieleniewski i J. Kurnal.¹⁷ Przedsiębiorstwo państwowe rozpatrywane w aspekcie organizacyjnym charakteryzuje się następującymi cechami: posiadaniem określonego celu, wyodrębnieniem z otaczającej rzeczywistości rzeczy lub zdarzeń, złożonością wyodrębnionej całości z części składowych, takim powiązaniem ze sobą poszczególnych części, że każda z nich służy w jak najlepszy sposób realizacji celu całości.¹⁸ W definicji ekonomicznej przedsiębiorstwa państwowego uwzględniana jest cecha wyodrębnienia organizacyjnego z otaczającej rzeczywistości oraz posiadanie określonego celu.

Socjologowie koncentrują swoją uwagę na społecznych aspektach przedsiębiorstwa. Wychodzą oni z założenia, że przedsiębiorstwo to przede wszystkim celowe skupisko ludzi, którzy realizują swe role w produkcji na zasadzie społecznego podziału pracy, przy czym ich działanie warunkowane jest często dążeniami różnych ugrupowań tego skupiska do zrealizowania własnych celów, nie zawsze zgodnych z celami ogólnymi. J. Szczepański określa przedsiębiorstwo jako „system społeczny, tj. zespół stosunków międzyludzkich, układ określonych grup i organizacji, system stanowisk i pozycji społecznych”.¹⁹ Według K. Doktora, przedsiębiorstwo to nie tylko budynek fabryczny, urządzenia techniczne, wydzielone środki obrotowe, ale także — i chyba przede wszystkim — zespół, grupa, zbiorowość społeczna, która włada tymi środkami pracy i za ich pomocą wydobywa, przetwarza i tworzy dobra materialne.²⁰ Socjologiczny punkt widzenia, eksponujący rolę człowieka i jego zachowania w przedsiębiorstwie, wzbogaca wiedzę o tej jednostce gospodarczej. Nie pozwala pominąć

¹⁶ Por. T. Kotarbiński: *Traktat o dobrej robocie*, Ossolineum, Wrocław-Gdańsk 1973, s. 74.

¹⁷ Por. J. Zieleniewski: *Organizacja i zarządzanie*, Warszawa 1969, s. 274; id: *Przedsiębiorstwo w świetle prakseologii* [w:] *Przedsiębiorstwo w polskim systemie społeczno-ekonomicznym*, PWE, Warszawa 1967, s. 99 i n., 121 i n., oraz J. Kurnal: *Zarys teorii organizacji i zarządzania*, PWE, Warszawa 1970, s. 160 i n.

¹⁸ Por. Z. Szeloch: *Organizacja i zarządzanie przedsiębiorstwem przemysłowym* [w:] *Podstawowe zagadnienia ekonomiki i organizacji przedsiębiorstw przemysłowych*, cz. I, Lublin 1972, s. 37.

¹⁹ J. Szczepański: *Społeczne czynniki wydajności pracy*, „Przegląd techniczny”, 1959, nr 13 (nr specjalny).

²⁰ Por. K. Doktor: *Przedsiębiorstwo przemysłowe. Studium Socjologiczne Zakładów Przemysłu Metalowego H. Cegielskiego*, Warszawa 1964, s. 19—20.

w określeniu istoty przedsiębiorstwa tak ważnego elementu, jakim są stosunki międzyludzkie w procesie wytwarzania i ich uwarunkowania.

W nadbudowie prawnej ekonomiczna kategoria państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego znajduje odzwierciedlenie w postaci instytucji państwowej osoby prawnej — podmiotu stosunków prawnych. Państwowa osoba prawna jest to organizacja wyposażona przez prawo przedmiotowe w zdolność prawną, tj. zdolność występowania w charakterze podmiotu praw i obowiązków. Istotnymi cechami przedsiębiorstw jako państwowych osób prawnych są: 1) występowanie danej organizacji w obrocie cywilnym we własnym imieniu, 2) przyznanie im określonych uprawnień względem wyodrębnionej części mienia ogólnonarodowego, 3) odpowiedzialność wyodrębnionym majątkiem za zobowiązania.²¹ W myśl dekretu o przedsiębiorstwach państwowych z 26 października 1950 r., przedsiębiorstwo państwowe jest podstawową jednostką organizacyjną gospodarki planowej, utworzoną w celu zaspokojenia potrzeb społecznych w dziedzinie określonej w akcie o jego utworzeniu. Przedsiębiorstwo samodzielnie organizuje i prowadzi swą działalność w celu wykonania zadań wynikających z aktu o jego utworzeniu i obowiązujących je wskaźników planowych.²² Osobowość prawna państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego jest o tyle cechą istotną, że odzwierciedla wyodrębnienie ekonomiczne przedsiębiorstw oraz pozwala w aktualnym systemie organizacyjnym odróżnić przedsiębiorstwo od zakładu. Osobowość prawna jest ponadto prawną formą realizacji zewnętrznych stosunków kooperacyjnych pomiędzy przedsiębiorstwami państwowymi, umożliwia przedsiębiorstwom nawiązywanie stosunków z partnerami gospodarczymi przy pomocy systemu umów.

Państwowe przedsiębiorstwo socjalistyczne, będące podstawową jednostką gospodarki planowej, jest przede wszystkim kategorią ekonomiczną. W przedsiębiorstwie dokonuje się proces gospodarowania. Ekonomiczna działalność przedsiębiorstwa określa inne strony jego działalności, stąd wiodące znaczenie w określeniu istoty przedsiębiorstwa mają definicje ekonomiczne zawarte w opracowaniach z zakresu ekonomii politycznej i ekonomiki przedsiębiorstwa. W opracowaniach tych można wyodrębnić trzy sposoby definiowania państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego: jako elementu sił wytwórczych, elementu stosunków produkcji oraz elementu sił wytwórczych i stosunków produkcji. Przykładem pierwszego sposobu definiowania przedsiębiorstwa jest definicja zawarta w Wielkiej Encyklopedii Radzieckiej: „Przedsiębiorstwo to zespół narzędzi i środków produkcji inwentarza i innych funduszy materialnych wykorzystywa-

²¹ Por. S. Szer: *Prawo cywilne*, Warszawa 1962, s. 132; A. Wolter: *Prawo cywilne*, PWN, Warszawa 1963, s. 182.

²² Tekst jednolity Dz. U. z 1960 r., nr 18, poz. 111.

nych przez ludzi w celu wytwarzania produkcji lub wykonywania jakiegokolwiek pracy. Socjalistyczną naturę przedsiębiorstwa określa ustrój społeczny”.²³ Do tej grupy można zaliczyć definicje przedsiębiorstwa J. Rachwalskiego, który nie rozróżnia wyraźnie pojęcia przedsiębiorstwa od pojęcia zakładu. Zakład przemysłowy, według J. Rachwalskiego, stanowi najmniejszą wyodrębnioną jednostkę wytwórczą, w której odbywa się proces produkcyjny. Aby proces ten mógł następować, konieczne jest istnienie i wzajemne współdziałanie trzech czynników: a) ludzi, którzy swą świadomą wolą i pracą tworzą nowe wartości; b) narzędzi (szeroko pojętych), którymi posilkują się oni w procesie wytwarzania, czyli tzw. środków pracy; c) materiałów, które są przetwarzane przez ludzi za pomocą narzędzi na różnego rodzaju nowe wytwory, czyli tzw. przedmiotów pracy.²⁴ W definicjach tych eksponowane są elementy składowe przedsiębiorstwa i jego strona techniczno-produkcyjna. Tak rozumiane pojęcie przedsiębiorstwa jest synonimem pojęcia zakładu produkcyjnego, który mimo przewagi aspektów techniczno-produkcyjnych jest także jednostką ekonomiczną, występują w nim podobne problemy ekonomiczne jak w całym przedsiębiorstwie. Istotna różnica między tymi jednostkami wytwórczymi sprowadza się do różnego typu powiązań tych jednostek z otaczającym światem zewnętrznym.²⁵ Formalnym odzwierciedleniem tej różnicy jest wyposażenie przedsiębiorstwa w przymiot osobowości prawnej.

Przykładem drugiego sposobu ujmowania istoty państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego jest definicja B. Minca, który stawierdza, że państwowe przedsiębiorstwo socjalistyczne: 1) jest częścią organizmu gospodarczego państwa obejmującego własność ogólnonarodową; 2) dokonuje zawłaszczania i podziału, działając w określonych ramach; 3) jest wyodrębnione pod względem ekonomicznym, co jest konsekwencją zawłaszczania pośredniego; 4) działa na rachunek państwa i społeczeństwa.²⁶ B. Minc upatrywał zatem istotę przedsiębiorstwa państwowego w wyodrębnieniu ekonomicznym z własności ogólnonarodowej, będącym konsekwencją pośredniego zawłaszczania przez państwo dóbr przyrody. Zdaniem B. Minca, na określonym szczeblu rozwoju sił wytwórczych i stosunków produkcji państwo socjalistyczne nie może wykonywać funkcji własnościowych bezpośrednio, lecz czyni to za pośrednictwem wyodrębnionych podmiotów gospodarczych — przedsiębiorstw. Istota państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego sprowadza się zatem do określonych stosunków między

²³ *Bolszaja Sowietskaja Encykłopedija*, t. 34, Moskwa 1955, s. 408.

²⁴ J. Rachwalski: *Ekonomika i organizacja przedsiębiorstwa przemysłu włókienniczego*, Warszawa 1966, s. 20.

²⁵ Por. Kortan: *op. cit.*, s. 36; Gajda: *op. cit.*, s. 146 i n.

²⁶ B. Minc: *Ekonomiczna teoria przedsiębiorstwa socjalistycznego* [w:] *Przedsiębiorstwo w polskim systemie społeczno-ekonomicznym*, PWE, Warszawa 1967, s. 9 i n.

państwem a przedsiębiorstwem, tj. określonym kolektywem produkcyjnym. Stosunki te w pewnych warunkach mogą przybierać także charakter konfliktowy, np. między przedsiębiorstwem a społeczeństwem reprezentowanym przez państwo, między załogą a kierownictwem reprezentującym interesy przedsiębiorstwa oraz między samymi przedsiębiorstwami — mogą występować sprzeczności nieantagonistyczne.²⁷ W pewnych warunkach sprzeczności te mogą powodować występowanie u załóg lub ich części dążeń do uzyskiwania korzyści materialnych kosztem społeczeństwa lub innych przedsiębiorstw. Powyższe ujemne zjawiska miał na myśli O. Lange stwierdzając, że „przedsiębiorstwa muszą stać się prawdziwymi przedsiębiorstwami, tj. zespołami ludzi ze sobą powiązanych, wykonujących wspólne zadanie społeczne i osobiście zainteresowanych w pomyślnym wykonywaniu tych zadań”.²⁸ Zaletą tych definicji jest podkreślanie społeczno-ekonomicznej strony funkcjonowania państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego. Szczególnie istotne znaczenie ma ukazanie charakteru i źródeł sprzeczności występujących w gospodarce socjalistycznej między interesami przedsiębiorstwa a interesami gospodarki narodowej jako całości. Uświadomienie tego faktu skłania do stałego poszukiwania rozwiązań organizacyjnych, pozwalających lepiej integrować cele przedsiębiorstwa i jego załogi z celami gospodarki narodowej.

Najliczniejszą grupę stanowią definicje ujmujące ekonomiczną treść państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego z dwu punktów widzenia — jako elementu sił wytwórczych i stosunków produkcji. Definicje te różnią się między sobą głównie stopniem szczegółowości w wyliczaniu cech państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego. Do tej grupy przykładowo można zaliczyć definicje przedsiębiorstwa w ujęciu W. Brusa, R. Chelińskiego, A. Czermińskiego, W. Holtzmana, H. Hermanowskiego, J. Kwejta, J. Kortana, L. Pasiecznego, J. Wierzbickiego i innych.²⁹ W definicjach tych z różną częstotliwością powtarzają się pewne określenia i cechy państwowego przedsiębiorstwa. Przedsiębiorstwo państwowe:

- 1) jest podstawową jednostką organizacyjną gospodarki państwowej;
- 2) wyodrębnione jest z własności państwowej pod względem ekono-

²⁷ Minc: *op. cit.*, s. 10—11.

²⁸ O. Lange: *Budowa nowego modelu gospodarczego musi opierać się na dynamice klasy robotniczej i socjalistycznej inteligencji* [w:] *Dyskusja o polskim modelu gospodarczym*, Warszawa 1957, s. 8.

²⁹ Poza cytowanymi pozycjami porównaj w tej kwestii: W. Brus: *Ekonomia polityczna socjalizmu*, PWN, Warszawa 1964, s. 214; R. Cheliński: *Przedsiębiorstwo jako element socjalistycznych stosunków produkcji* [w:] *Ekonomia polityczna socjalizmu*, PWE, Warszawa 1971, s. 863; H. Hermanowski: *Ekonomika przemysłu*, Katowice 1971, s. 185; J. Kwejt: *Metody i strategia zarządzania przedsiębiorstwem przemysłowym*, PWE, Warszawa 1970, s. 1—5; L. Pasieczny: *Zarys ekonomiki przedsiębiorstwa*, Warszawa 1972, s. 6.

micznym, czyli ma wydzielone przez państwo określone zasoby środków trwałych i obrotowych;

3) wyodrębnione jest pod względem techniczno-produkcyjnym, czyli wyposażone w kompleks środków produkcji przystosowanych do wykonywania określonych zadań produkcyjnych lub usługowych, kompleks ten stanowi jedność techniczno-produkcyjną;

4) wyodrębnione jest pod względem organizacyjnym, co oznacza posiadanie odrębnego zarządu i podporządkowanie załogi jednemu zwierzchnikowi;

5) wyodrębnione jest pod względem prawnym, z czym wiąże się nadanie osobowości prawnej umożliwiającej przedsiębiorstwu zawieranie umów z kontrahentami i uczestniczenie w obrocie cywilnym;

6) posiada własną załogę związaną z przedsiębiorstwem wspólnotą interesów;

7) prowadzi działalność gospodarczą na zasadach rozrachunku gospodarczego, polegającego na wykorzystaniu w gospodarce socjalistycznej stosunków towarowo-pieniężnych i pieniężnej formy ewidencji nakładów pracy, w celu zapewnienia oszczędnego gospodarowania;

8) posiada określoną samodzielność w ramach NPG, obowiązującego systemu finansowego i ogólnych zasad polityki zatrudnienia i płac;

9) posiada odrębny plan techniczno-ekonomiczny, sporządza pełny bilans i rachunek wyników, posiada własny rachunek w banku;

10) celem przedsiębiorstw jest wytwarzanie dóbr i usług służących zaspokojeniu potrzeb społeczeństwa.

Najczęściej w definicjach polskich ekonomistów powtarzają się takie cechy państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego, jak: posiadanie osobowości prawnej, wyodrębnienie pod względem ekonomicznym, prowadzenie działalności na zasadach rozrachunku gospodarczego, realizowanie określonego celu. Najbardziej reprezentatywnym przykładem takiego ujmowania treści ekonomicznej państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego jest definicja B. Glińskiego, który stwierdza: „Przedsiębiorstwem socjalistycznym nazywamy taką jednostkę gospodarczą, która jest wyodrębniona pod względem prawnym, tzn. posiada osobowość prawną i pod względem ekonomicznym, tzn. dysponuje wydzielonymi środkami trwałymi i obrotowymi stanowiącymi własność społeczną, pokrywa swoje wydatki z przychodów osiąganych ze sprzedaży wyrobów lub usług i dąży do maksymalizacji celów”.³⁰ Podobnie zresztą, lecz szerzej, formułują definicję przedsiębiorstwa socjalistycznego ekonomiści radziec-

³⁰ B. Gliński: *Socjalistyczne przedsiębiorstwo przemysłowe* [w:] *Ekonomika i organizacja przedsiębiorstwa przemysłowego*, PWE, Warszawa 1971, s. 15; id: *Pojęcie przedsiębiorstwa* [w:] *Materiały do studiowania ekonomii politycznej*, Warszawa 1969, s. 810 i n.

cy, według których: „Przedsiębiorstwo socjalistyczne to organizacja należąca do państwa lub zespołu pracowników, w której panują socjalistyczne stosunki produkcji, powołana do życia w celu wytwarzania określonej produkcji lub usług, rozwijająca się według planu, stanowiąca jedność techniczno-produkcyjną i ekonomiczną, posiadająca osobowość prawną, działająca z reguły na zasadach rozrachunku gospodarczego”.³¹ Odmienne, interesującą próbę określenia ekonomicznej treści przedsiębiorstwa socjalistycznego zawiera definicja R. Chelińskiego, który przez przedsiębiorstwo socjalistyczne rozumie „zespół wytwórców o wspólnym interesie materialnym, stworzony w oparciu o kompleks środków pracy stanowiących techniczno-ekonomiczną jedność w celu wytwarzania zgodnie z potrzebami i w interesie całego społeczeństwa”.³²

Przytoczone wyżej różnorodne ujęcia definicji przedsiębiorstwa, jak też obszerny katalog cech określających ekonomiczną treść tego złożonego zjawiska wskazują na występowanie dość znacznych dowolności w definiowaniu państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego. Obok cech istotnych z punktu widzenia adekwatności w odzwierciedleniu ekonomicznej treści przedsiębiorstwa, niektóre cechy umieszczane w definicjach mają charakter drugorzędny lub przesadnie szczegółowy. Należałoby zatem pokusić się o sformułowanie kryteriów umożliwiających ustalenie katalogu istotnych cech przedsiębiorstwa. W naszym przekonaniu, istotne cechy państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego to te, które pozwalają w sposób dostatecznie ścisły identyfikować przedsiębiorstwa funkcjonujące w praktyce gospodarczej z ich teoretycznym modelem zawartym w definicji, tzn. odróżniać stosunkowo łatwo organizacje gospodarcze mające status przedsiębiorstwa od innych organizacji nie będących przedsiębiorstwami. Do istotnych cech przedsiębiorstwa państwowego należy przede wszystkim zaliczyć takie, które odzwierciedlają: przesłanki funkcjonowania przedsiębiorstw państwowych w gospodarce socjalistycznej, elementy składowe przedsiębiorstwa, najważniejsze elementy mechanizmu funkcjonowania przedsiębiorstwa, cele (funkcje) przedsiębiorstwa państwowego w gospodarce socjalistycznej. Opierając się na powyższych kryteriach, można pokusić się o sformułowanie następującej definicji przedsiębiorstwa państwowego. Państwowym przedsiębiorstwem socjalistycznym nazywamy organizację gospodarczą, składającą się z zespołu ludzi i środków produkcji, wyodrębnioną z własności państwowej pod względem ekonomicznym, techniczno-produkcyjnym, organizacyjnym i prawnym, prowadzącą działalność gospodarczą na zasadach rozrachunku gospodarczego, w celu wykonywania zadań produkcyjnych i usługowych wy-

³¹ S. Kamienicer, W. Kantorowicz, G. Piszczulin: *Ekonomika, organizacija i planirovanije promyszlennogo predprijatija*, Moskwa 1958, s. 7.

³² Cheliński: *op. cit.*, s. 863.

nikających z NPG i potrzeb rynku. Powyższa definicja, zdaniem autorów, spełnia wymienione wyżej postulaty. Po pierwsze — odzwierciedla przesłanki będące źródłem istnienia i funkcjonowania państwowych przedsiębiorstw w gospodarce socjalistycznej. Mamy tu na uwadze pogłębiającą się specjalizację produkcji wewnątrz gałęzi i branż, powodującą dalszy techniczny podział pracy i wyodrębnianie na tej podstawie jednostek produkcyjnych, a także wyodrębnienie ekonomiczne i prawne przedsiębiorstw, implikujące określony typ zewnętrznych więzi kooperacyjnych realizujących się za pośrednictwem rynku. Po drugie — wskazuje podstawowe elementy składowe przedsiębiorstwa w postaci własnej załogi i wyodrębnionych z majątku ogólnonarodowego środków produkcji. Po trzecie — za pośrednictwem pojęcia rozrachunku gospodarczego odzwierciedla w sposób najbardziej syntetyczny najważniejsze elementy mechanizmu funkcjonowania przedsiębiorstwa. Jak wiadomo, w myśl zasad rozrachunku gospodarczego, przedsiębiorstwo ma gospodarować przydzielonymi składnikami majątkowymi, przestrzegając zasady ekonomiczności, tj. dokonując wyboru najkorzystniejszych relacji między efektami użytkowymi a nakładami. Skłania go do tego odpowiednio skonstruowany system bodźców materialnego zainteresowania, adresowany do kierownictwa przedsiębiorstwa i załogi. Po czwarte — wskazuje na cel działalności przedsiębiorstwa. Ogólnym celem działalności przedsiębiorstwa, wynikającym z podstawowego prawa gospodarki socjalistycznej, jest zaspokajanie potrzeb społeczeństwa. Szczegółowe cele przedsiębiorstwa państwowego w gospodarce socjalistycznej mogą być formułowane różnie w zależności od systemu zarządzania. Niemniej, w gospodarce planowej zadania przedsiębiorstwa wytyczają dwa instrumenty: plan i rynek, i one wyeksponowane zostały w definicji.

Zaproponowana przez autorów definicja państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego nie zawiera, rzecz jasna, nowych elementów określających treść ekonomiczną przedsiębiorstwa. Wręcz przeciwnie, opiera się na dotychczasowym dorobku w tym przedmiocie. Ostatnio coraz większa grupa ekonomistów skłania się do podobnego ujmowania ekonomicznej treści państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego, choć problem ten w dalszym ciągu jest kontrowersyjny.

Przedstawiony artykuł nie ma charakteru kompleksowego wyczerpującego opracowania problemu pojęcia państwowego przedsiębiorstwa socjalistycznego, lecz stanowi przyczynek do uporządkowania i weryfikacji wypowiedzianych w tym przedmiocie poglądów w literaturze polskiej.

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья является попыткой монографической разработки понятия „государственное социалистическое предприятие”, предпринятой на основе до-

ступных публикаций на эту тему. На исторической канве возникновения предприятия авторы статьи раскрывают предпосылки и условия его существования при капитализме и социализме, указывая при этом на существенные различия между капиталистическим и социалистическим предприятием. Представлены разные попытки определения сущности государственного социалистического предприятия как в экономических, так и в некоторых других, родственных им науках: теории организации и управления, социологии, праве. На этой основе формулируются критерия установления существенных для государственного социалистического предприятия признаков, дающих возможность наиболее полного, синтетического, а одновременно и адекватного по отношению к действительности определения этого сложного явления. К ним авторы относят: 1) предпосылки функционирования государственного предприятия в социалистическом хозяйстве, 2) составные элементы предприятия, 3) наиболее важные элементы механизма функционирования предприятия в социалистическом хозяйстве. Принимая во внимание все вышеперечисленные признаки, авторы определяют социалистическое предприятие как выделенную из государственной собственности в экономическом, технико-производственном, организационном и правовом отношениях хозяйственную организацию, состоящую из коллектива людей и средств производства и осуществляющую свою деятельность на основе хозрасчета. Целью ее деятельности является выполнение производственных заданий, вытекающих из народно-хозяйственного плана и потребностей рынка.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Aufsatz nimmt ein Versuch auf, den Begriff des sozialistischen staatlichen Unternehmens auf Grund der vorhandenen betreffenden Publikationen monographisch zu untersuchen. An Hand der historischen Herausbildung des Unternehmens enthüllen die Verfasser Voraussetzungen und Bedingungen seiner Existenz in kapitalistischer und sozialistischer Verfassung, auf die wesentlichen Unterschiede zwischen dem kapitalistischen und dem sozialistischen Unternehmen hinweisend. Ferner stellen sie verschiedene Versuche dar das Wesen des sozialistischen staatlichen Unternehmens in den ökonomischen und manchen anderen verwandten Wissenschaften (in Organisations- und Verwaltungstheorie, Soziologie, Rechtswissenschaft) zu definieren. Auf diesem Grund formulieren sie die Kriterien der Bestimmung der wesentlichen Merkmale der sozialistischen staatlichen Unternehmens, um die völlige, möglichst synthetische und zugleich der wissenschaftlichen Wirklichkeit adäquate Begriffsbestimmung, komplexe Erscheinung zu ermöglichen. Zu den wesentlichen Merkmalen des sozialistischen staatlichen Unternehmens zählen die Verfasser: 1) die Voraussetzungen der Funktionierung des staatlichen Unternehmens in der sozialistischen Wirtschaft 2) die Bestandteile des Unternehmens, 3) die wichtigste Elemente des Mechanismus der Funktionierung des Unternehmens, 4) die Zwecke des staatlichen Unternehmens in der sozialistischen Wirtschaft. Auf die obenerwähnten Merkmale Rücksicht nehmend definieren die Verfasser das sozialistische staatliche Unternehmen als die, aus dem Staatseigentum, ökonomisch, technisch-produktiv, organisatorisch und gesetzlich ausgesonderte wirtschaftliche Organisation, die von einem Kollektiv von Menschen und Produktionsmitteln besteht und eine Tätigkeit auf Grund der Wirtschaftsrechnung führt. Sein Zweck ist die Produktionsaufgaben, die aus dem Nationalwirtschaftsplan und dem Marktbedarf hervorgehen, zu erfüllen.

